

HANÁK PÉTER

A kultúrtörténeti szintézis problémái*

Kézenfekvő, hogy a kultúrtörténet tartományának körülhatárolásához, a szintetikus feldolgozás módszerbeli és szerkesztési kérdéseinek tisztázásához mindenekelőtt a *kultúra* fogalmának világos meghatározására van szükség. Amilyen logikus előfeltétel a fogalmi definíció keresése, olyan célszerűtlen a gyakorlati feladatként való kitűzése. A kultúrtörténet fogalmáról és tárgyáról — ugyancsak a *Magyarország története* szintézis előkészítése során és érdekében — rendezett 1969. évi vita** nemcsak azt bizonyította, hogy milyen sok irányból lehet megközelíteni és sokféleképpen meghatározni a kultúra fogalmát, hanem azt is, hogy a fogalmi absztrakció milyen kevésbé alkalmas operacionalizálásra. Nézzünk néhány irányjelző meghatározást. *Jacob Burckhardt*, a múlt század nagy kultúrtörténésze, kultúrának tekinti az ember szellemi képességét az alkotásra, ezen pedig a tudományos és a művészi alkotásokat érti. *Karl Mannheim* a kultúrtörténetet az ember szellemi tevékenységének szinoptikus megközelítéseként fogja fel: Lukács György a szükségletekhez köti a meghatározást: „A kultúra fogalma... magába zárja mindazokat az értékes termékeket és tevékenységeket, amelyek a közvetlen életfenntartás szempontjából nélkülözhetők”.

Akár szűkítő értelemben csupán a tudományos és műalkotásra korlátozódik, akár határtalan szélesítéssel minden alkotó emberi tevékenységet magába foglal a meghatározás, mindenképpen olyan előzetes definíciót tételez fel, amelynek az „alkotás”, a „szellemi tevékenység”, az „érték” megállapodott, vagy korábbi axiómákból levezethető fogalmi. Ilyen axiómarendszer azonban nem létezik. A definíciónak tehát a fogalmi alkotóelemek előzetes definíciója lenne az előfeltétele, vagyis a „lánc-absztrakcióknak” olyan számtani sora, amely a végtelemben torkollik. Ez gyakorlatilag megfoghatatlanná, parttalaná tenné a kultúra eredeti definícióját.

Abban a pillanatban, amikor a történetírói *gyakorlat* felteszi a kérdést, vajon a mázos agyagedény nélkülözhető-e a közvetlen életfenntartáshoz, vagy hogy a máz égetése bizonyos szellemi tevékenységet is tételező alkotás-e, s ha az volt háromezer évvel ezelőtt, miért nem tekintjük annak a XIX. században, — akkor nyomban kitűnik bárminő fogalmi definíció bizonytalansága és operacionalizálásának számos nehézsége.

E tény feltárásán túlmenően, az 1969. évi vitának több pozitív eredménye is volt. Meggyőző módon bizonyította, hogy a kultúrtörténet nem — legalábbis nem kizárólag — egy szerkezetileg is elkülönített fejezet tárgya, hanem *látásmód*, amely a történelmet nem pusztán releváns (politikai) cselekedetek sorának, hanem az alkotó tevékenység kifejtésének is tekinti. Ily módon a kultúrtörténetet éppúgy minden témában jelenlevő „szempontnak”, a viszonyítás módszerének, egy szinoptikus percepció látószögének is felfoghatjuk, akár a hazai történelem egyetemes összefüggéseinek „jelenlétét” vagy a kelet-közép-európai régió rokon fejlődéstendenciáinak állandó szemmel tartását. Nagyönis kívánatos tehát, hogy az így értelmezett kultúrtörténeti „szempont” valamennyi fejezetben érvényesül-

* A cikk alapját alkotó felszólalás 1972. december 11-én a TTI értekezletén hangzott el *Gondolatok és javaslatok a Magyarország története kultúrtörténeti fejezeteinek módszerbeli és szerkesztési kérdéseire* címen.

** *A művelődéstörténet kérdéseiről*. Századok, 1970. 1. sz.

jön. Az 1969. évi vita eredményének — bár nem erényének — tartom, hogy azóta a kultúrtörténet tárgyának kijelölésekor inkább az empiriából indulunk ki.

Korunk historiográfiája a kulturális tevékenységnek két nagy területét különbözteti meg, az ún. anyagi és a szellemi kultúrát. Az előbbin általában az alkotó tevékenységnek tárgyokban, eszközökben tárgyasult termékeit, az utóbbin a szellemi tevékenység eredményeit értik, akár tárgyasultak könyv, kő, épület formájában, akár nem.

I. Az anyagi kultúra

Ámbár a kifejezés nem valami szerencsés, mert túlságosan tárgy-centrikus — vagy ilyen érdeklődést sugall —, két kiegészítő-pontosító feltétellel elfogadhatónak tartom. 1. A tárgyasult termék mögött meg kell világítani a létrehozó szükségletet és gondolkodásmódot (ízlést) és 2. A tárgyasult termék leírásán túl be kell mutatni a használati szokásokat, azt az egész életmódot, amely az anyagi kultúra termékeit hasznosítja. Az így értelmezett anyagi kultúrának feltétlen része — mindenütt kiemelendő témája — a *technika-(technológia) történet*

Kérdés, hogy a szorosan vett „műszaki” tematikán túlmenően, mi a sajátosan kultúrtörténeti szempont a technikatörténetben. Úgy gondolom, hogy egyrészt a nemzedékeken át felhalmozódott ismeretanyag, a szakértelem és az alkotó fantázia szövetkezése, illetve magasabb fokon a technikai ismeret és készség párosulása a tudománnyal. Másrészt az anyagismeret és szakértelem átítatódása egy meghatározott értékrend szabályait követő ízléssel, formakészséggel, magasabb fokon: a technika párosulása a művészettel (iparművészet). A technikai ismereteknek a tudománnyal és a művészettel való összekapcsolódása koronként változik, szorossá és sokoldalúvá a XIX—XX. században válik. Ezt megelőzően tehát a technikatörténetet könnyebb a gazdaságtörténetben elhelyezni. A magam részéről az új- és a legújabbkori kötetekben is a gazdaságtörténet keretében való elhelyezést javaslom azzal, hogy a tudománytörténet és a művészettörténet keretében is ajánlatos visszautalni az iparszerű alkalmazás során kialakult fejlődési irányokra.

Az ún. *anyagi kultúra* történetének centrális témaköre, gerince az *életmód* kutatása. Ez hosszú ideig a rokontudományoknak, a néprajznak, a szociográfiának, a pszichológiának stb. átengedett terület volt, amelyet a történetírás jószerint a hangulatfestéshez vagy a tipizáláshoz vett kölcsön. A marxista történetírás a dolgozó osztályok helyzetének, kizsákmányolásának jellemzésére kezdettől használta, s idővel a társadalomtörténet rangjára emelte a munkásosztály helyzetének — lakás-, táplálkozási, egészségi viszonyainak, környezetének — vizsgálatát. Újabb munkálatok még szervezettebben építik be az életmód-kutatást a társadalomtörténetbe: az életmódot egy nagyobb korszak, egy formáció, egy struktúra egészének vagy egyes elemeinek egyik lényeges jellemző jegyeként tekintik. Ez a felfogás abból indul ki, hogy ha egy formáció az életmód lényeges vonásaiban különbözik az előzőktől, és ha egy osztálynak, rétegnek a társadalomban és a termelésben elfoglalt helyzete az életmódjában is tükröződik, akkor a tétel fordítva is igaz: az életmód is jellemzi a réteget, illetve a formációt. Az életmód egyes tipikus, széles körben elterjedt, tartós elemei osztály- vagy réteggvalifikáló értékűek (pl. a státusz szimbólumok). Hasonló megállapításra jutottak úttörő életmód-vizsgálataik során a francia *Annales*-iskola történészei is.

A társadalmi rétegződés kritériumai között eddig ritkán alkalmaztuk az életmód és a mentalitás jellemző jegyeit. E hiányt kevésbé éreztük addig, amíg mind a politikátörténet, mind a társadalomtörténet figyelme döntően az uralkodó

és az elnyomott osztályok felé fordult, hiszen ezek többnyire eléggé egyértelműen jellemezhetők a tulajdonviszonyokkal, a birtok, a vagyon nagyságával, forrásával. Nehezebb a középrétegek tudományos igényű differenciálása, elhatárolása, tipizálása, mert a határvonalak elmosódottabbak, pontosabban: nem egyértelműen a tulajdonviszonyok mentén húzódnak. A gazdasági kritériumok alapján nehéz eldönteni, hogy hol a határ az értelmiségi és tisztviselő rétegen belül, valamint e rétegek és a kistermelő polgári rétegek között. Ilyen esetben az életmódelemek, a lakásviszonyok, az öltözködési és táplálkozási szokások, a társas élet formái és a társasági hovatartozás nagyon jellemző, esetleg rétegekvalifikáló értékű lehet.

Ezzel már jeleztem is azt, hogy mit tartok az *életmód* leglényegesebb, minden korban kimutatható, leírható, lehetőség szerint mennyiségi adatokkal is kifejezendő elemeinek.

1. Lakás

- a) a településforma, az egyes rétegek lakóhelye;
- b) a lakóház (és a nem lakásra szolgáló középületek);
- c) a lakás (lakrész) — beosztása és berendezése;
- d) az egyes helyiségek funkciója és a lakáshasználati szokások.

2. Öltözködés

- a) az öltözködéshez felhasznált anyagok és feldolgozásuk;
- b) az egyes öltözködési tárgyak, funkciójuk, formájuk;
- c) az öltözködési szokások, divat, néphagyomány.

3. Táplálkozás

- a) a táplálkozás nyersanyagai;
- b) az elfogyasztott táplálék mennyisége, minősége (tápértéke);
- c) az ételkészítés módja;
- d) az étkezési formák, szokások.

4. A szabadidő

a társas élet, a szórakozás és a művelődés elterjedt formái.

Az életmódelemek konkrét vizsgálata során bő lehetőség nyílik a mögöttes szellemi tevékenység, illetve a mentalitás és ízlés jelzésére is.

Ha egyszer az életmód ilyen szorosan összefügg a társadalom fejlettségi szintjével, struktúrájával, az egyes osztályok és rétegek jellegével, akkor a téma természetes és logikus helye a társadalomtörténet keretében van. Elképzelhető a strukturális elemzéshez hozzákapcsolva, mint rétegekvalifikáló bizonyítóanyag, de összefoglalható külön témaként is, mint az egész formációra jellemző *közös*, és az egyes osztályokra, rétegekre jellemző *sajátos* jegyek, különös ismérvek mutatója is.

*

Mi marad meg egy külön kultúrtörténeti fejezet tárgyául, és egyáltalán, van-e szükség külön kultúrtörténeti fejezetre? Akad olyan vélemény, hogy nincs szükség: a társadalmi-politikai eszmék, a tudományok és a művészetek történetét is a politikai történetben kell elhelyezni, a párt- és osztályharchoz kell kapcsolni, amelynek egykoron a valóságban is szerves részei voltak. Eltekintve attól, hogy a tudományos és művészeti alkotások, irányzatok nem mindig kapcsolódnak közvetlenül a politikában szereplő pártok küzdelmeihez, ez az elgondolás azzal a veszéllyel is jár, hogy túlságosan a politikai funkcióra, az ideológia-kritikai moz-

zanatokra összpontosít, és elhanyagolja a tudomány belső gondolati és módszertani fejlődésének, vagy az esztétikai értéknek a vizsgálatát. Rövid, forradalmi periódusokban, amikor a szellemi alkotó tevékenység maga is a forradalmi átalakulás igézetében áll, talán van létjogosultsága a kultúrtörténeti témák szerves beépítésének a párt- és osztályharcok történetébe. Nagyobb korszakok bemutatásánál azonban ez a módszer nem célszerű: vagy erőltetett összekapcsolásokra, vagy leszűkített értelmezésekre, egyoldalú ideológia-kritikai elemzésekre vezet.

II. A társadalmi tudat

A magam részéről a *külön* kultúrtörténeti fejezet mellett foglalkok állást. Ez lényegében a *társadalmi tudatformák* fejlődését tárja fel. A *társadalmi tudat* sokágú, sokrétegű jelenség, tárgyalása több témára osztható. Ezek elhelyezése és sorrendje koronként jelentősen változhat. A fejezetben foglalkozni kell az oktatás, a művelődés, a tudomány, az irodalom, a művészetek, a társadalmi-politikai eszmék és eszmerendszerek (ideológiák) fejlődésével. A szerkezeti felépítésre nézve nem lehet egységes eljárást ajánlani. Nyilvánvaló, hogy az egyes témák a politikatörténetben vagy a társadalomtörténeti fejezetben is említésre kerülnek (oktatásügy, politikai eszmék, műveltségi színvonal stb.), és az is lehetséges, hogy egy-egy művészeti irányzat, jelenség, esemény olykor a közvetlen politikai cselekvés szférájába lép. A szorosan vett kultúrtörténeti rész (a társadalmi tudat fejlődése) belső felépítése kötetenként, sőt egy kötetben belül is változhat.

Módszertanilag izgalmasabb és fontosabb kérdés: mi a történész *sajátos feladata* a kulturális jelenségek: az eszmeáramlatok, a tudományok és a művészetek szintetikus feldolgozásában? Miben és mennyiben tud többet nyújtani, mint egy „sorbakapcsolt” irodalom-, művészet-, zenetörténész kollektíva?

A sajátos feladat először is az lehet, hogy az egyes kulturális ágakat, részterületeket és jelenségeket beillesse a történeti folyamat egészébe, beleszöje az összefüggéseknek abba a hálójába, amelyben a részjelenség egykoron elhelyezkedett és hatott. Lényegében az alap-felépítmény kölcsönhatásról van itt szó, amelyet a konkrét történeti folyamatban nem könnyű tényszerűen kimutatni. A történésznek figyelembe kell vennie, hogy egy kulturális alkotás, jelenség a meghatározó társadalmi viszonyok között és azok hatása alatt, valóságos társadalmi elvárások, szükségletek kielégítésére — (társadalmi kérdések megválaszolására) születik, de a saját „szakágának” belső problémáit, fejlettségi szintjét, módszereit, technikáját többé-kevésbé ismerő és képviselő alkotó személyiségétől (képességeitől, lelki alkatától, stb.) megszabott formában. A társadalmi környezet és az alkotás, a „kérdés” és a „válasz” dialektikájának konkrét feltárása a történész egyik feladata.

A történész számára azonban nem az *an und für sich* alkotás, hanem annak társadalmi funkciója és hatása a főkérdés. Ez nem azt jelenti, hogy kikapcsolhatja az „érték” — (az esztétikum) — kategóriáit, hanem hogy számára nem az „érték” a történetiség fő rendező elve. A történelemben a nem-tudományos vagy a tudománytalan gondolkodás, a mágia, a babona, a vallás, az irracionális éppoly fontos, gyakran még fontosabb tudatformáló tényező, mint a tudományos gondolkodás és az egyes tudományágak eredményei. A művészi és a gicces éppoly fontos, vagy még fontosabb izlésformáló tényező, mint az esztétikailag magasrendű műalkotás. A történész számára tehát nemcsak az a fontos, amit a magas kultúra irodalom- és művészettörténeti érvénnyel alkotott, hanem amit a

társadalom ténylegesen fogyasztott, olvasott, látott, hallgatott. Következésképpen az egyes kulturális ágak szakkutatóinál többet és másként kell foglalkoznia — már amennyire ezt a meglehetősen gyér kutatási eredmények megengedik — a hiedelmekkel, a mentalitással, a ponyvával, a giccsel, a tömegszórakoztatás termékeivel, továbbá figyelembe kell vennie a magas kultúra alkotásai és intézményei mellett a *népi* kultúra és a népkultúra spontán termékeit, jelenségeit is.

Különös módszertani probléma a kulturális ágak, részjelenségek együttes, *szinoptikus* látása és bemutatása. Nem feltétlen szükséges, hogy a tudományágakat és a művészeteket szép szabályos egymásutánban ismertesse, hanem kiemelhet közös problémákat, közös áramlatokat, vagy ha az ágankénti tematikai elrendezést tartja megfelelőnek, akkor valahol meg kell ragadnia, a szertefutó szálakból össze kell fonnia a közös jegyeket: egy adott világhép, egy objektív társadalmi valóság kérdéseire adott közös válaszokat, amelyek divergenciájukban is tartalmaznak közös vagy rokon elemeket. Mondhatnám: meg kell idéznie a részjelenségekben bennerejlő „korszellemet”, ami — mihelyt az alappal összekapcsoljuk — marxista módon értelmezhető jelenséggé válik.

A „korszellem” megragadása: ez az a többlet, amelyet a történész a sokféle, a külön létükben öntörvényű részterületek és ágak szinoptikusan látott körképéből, a kultúra egészének rekonstruálásából felmutathat. Ha ez a „többlet” valóban jellemző a kulturális folyamat egészére és ha a „többletet” össze tudja kapcsolni a történeti folyamat egészében közremunkáló tendenciákkal, akkor, úgy vélem, teljesíti sajátos feladatát.

*

A probléma összetettségének pusztán jelzése végett hadd utaljak a századforduló kultúrtörténetének néhány vonására. Ismeretes, hogy az első világháború előtti negyed század kultúrtörténeti szempontból forrongó, zaklatottan útkereső, sokszínűen izzó időszak. E negyed században rakják le a modern fizikai világhép és egy új matematikai gondolkodás alapjait, ekkor formálódik ki a személyiségpszichológia, ekkor fordul szembe a hagyományos ízléssel és értékrenddel a századvég-dekadencia, majd néhány év múlva mindkettővel az avantgarde egymást zaklatottan váltogató irányzatai. Ebben az időszakban lépnek fel a századunkban oly jelentős újkonzervatív, jobboldali „radikális” és baloldali forradalmi eszmeáramlatok, politikai mozgalmak. Az is nyilvánvaló és elvileg jól bizonyított, hogy mindez a forrongás alapjában véve a kapitalizmus új szakaszát jelző strukturális változásokból, az *imperializmus korának* ellentmondásaiból és uralmi viszonyai-ból keletkezett. Bármennyire kézenfekvő is azonban az időszak kulturális forrongásának az imperializmus rendszeréből való eredeztetése, roppant nehéz a kultúrtörténeti szintézis megalkotása, a részjelenségeknek és a bennük rejlő „korszelleme-nek” a kapitalizmus strukturális váltoásaival való konkrét összekapcsolása. Mert a finánc-tőke és a monopóliumok kialakulása, a gyarmatosítás és a világ újrafelosztásáért folyó harc nem közvetlenül provokált új tudományos és művészeti irányzatokat, amint a finánc-tőke és a proletariátus világméretű harcából sem lehet közvetlenül levezetni számos nagyon fontos — és heterogén — kulturális jelenséget, és aligha lehet — a szimplifikálás veszélye nélkül — a természettudományos gondolkodásmód megváltozását is és az irracionizmus előretörését is, a valóság művészi újrafogalmazását, az új művészi ábrázolásmódot is és a korforduló válsághangulatot is megmagyarázni.

Anélkül hogy ehelyütt a kérdés akárcsak rövidrefogott vázolásába belebo-csátkozhatnánk, néhány kutatási problémára szeretnék utalni.

1. Az imperializmus kialakulásával szoros kapcsolatban különös figyelemmel kell kísérni az *elidegenedés* gazdasági-társadalmi folyamatait és jelenségeit: az elszemélytelenedett, hierarchizált *bürokrácia* fokozatosan kiteljesedő uralmát a gazdasági, a társadalmi és az állami-politikai élet főbb területein. A monopóliumok kiterjedő hatalma és a realizálás személytelenül-bürokratikus intézményesülő formája most már nemcsak az elnyomott osztályokban, nemcsak a süllyedő régi földbirtokos és kézműves rétegekben, hanem jelentős polgári és értelmiségi csoportokban is felkelti és tartósítja az *egzisztenciális válság*: a függőség és kiszolgáltatottság, a létbizonytalanság és a veszendőség érzését.

Különösen erősen hatott ez a válságtudat Kelet-Közép-Európa egyes területein. Itt a történelmi megkésetttség, a különböző szakaszok egymásratorlódása következtében az imperializmus korára esett, vagy a korba belenyúlt az ipari forradalom időszaka, az a korszakos átalakulás, amely először forgatta fel a hagyományos életviszonyokat, először ébresztette fel tömegesen a süllyedő, hanyatló rétegekben a létbizonytalanságot, a veszendőség érzését. Ahol ez a megrázó folyamat többé-kevésbé egybeesett az imperializmus egzisztenciális válságával, ott a középrétegek különösen fogékonyak voltak az antikapalista eszmékre.

2. Az imperializmus korának kiélezett nemzeti és államközi konfliktusai igen erős agresszív és retrográd elemekkel sűrítették a XIX. század elméletileg és programmatikusan is kidolgozott és érzelmileg is felfokozott nacionalizmusát. Az imperialista kor nacionalizmusát többek között az jellemzi, hogy nemcsak a konkurrens nemzetek ellen irányult, hanem az elnyomottak vagy elnyomandók, a már beolvasztott más etnikumú népcsoportok ellen is. Így például antiszemita nacionalizmus sújtotta Európa számos országában a zsidóságot, és pedig nemcsak a gettóban megrekedt, hanem a nemzettestbe már beolvadt, asszimilált zsidóságot is. A diszkriminatív nacionalizmus más asszimilált vagy az asszimiláció útján levő népeket, etnikai csoportokat is érintett: akadályozta az asszimiláció folyamatát, sok helyen pedig *disszimilációt* indított meg. Ugyanakkor a polgárság és az értelmiség demokratikus elemei nem fogadták el az agresszív sovinizmust, ellenzékbe vonultak vagy visszahúzódtak a politikai közélettől, politikai értelemben „diszsimilálódtak” az uralkodó ideológiától.

A századforduló idején az asszimilációval párhuzamosan, de ellentétes irányban haladó disszimiláció — (a fogalmat nemcsak etnikai, de társadalmi-politikai értelemben is használhatjuk) — nagy lélekszámú etnikai csoportokban, marginális helyzetű társadalmi rétegekben keltette fel a *hovatarozás* bizonytalanságérzetét: a közösségi lojalitás és az *identitás válságát*. Sajátos tényezők súlyosbították e válságtudatot Kelet-Közép-Európában, különösen az Osztrák-Magyar Monarchiában. ftt megoldatlan volt olyan súlyos kérdés mint a német kultúrához és a Habsburg-államhoz kötődő osztrák-németiség nemzeti hovatarozása. A kiélezett nacionalizmus korában az osztrákság nemzeti szempontból egyre inkább üres, tartalmatlan, értelmezhetetlen fogalommá vált, amely nélkülözötte a nemzeti identitást. És ez nem csupán az osztrák-németek problémája volt, hanem mindazon elemeké, akik a birodalom bármelyik nemzetéből asszimilálódtak a Monarchia *dinasztikus vezető rétegéhez és a habsburgianus állampatriotizmushoz*. Különösen súlyos problémát okozott az ausztriai zsidóságnak, amely a liberalizmus politikai vereségei és az osztrákság nemzetileg tartalmatlan fogalommá válása idején megrendítő erővel élte át az asszimiláció frusztrációját: az identitás válságát.

3. Mindez alkalmasint sokban magyarázza, de teljesen még nem indokolja azt a gyökeres mentalitás- és izlésbeli váltást, amely a XX. század elején bekövetkezett. Itt még azt is figyelembe kell vennünk, hogy a múlt század végére teljesen

elavult, csödbe jutott a liberális evolucionizmus felvilágosodástól örökölt értékrendszere és gondolkozási mechanizmusa. Egy sajátosan *polgári* gondolkodásmód, a pozitivista ráció zavaráról volt szó, nem általában a gondolkodásáról. Egyoldalság lenne a századforduló nem-szocialista ellenzékét, antikapitalista-antiliberalis szellemi áramlatait egészükben az ész trónfosztói közé sorolni. (A kifejezetten irracionalista irányzatokat is alaposan meg kell vizsgálni: vajon az emberi elme megértő képességét, vagy csupán a felvilágosodástól trónraemelt ész mindenhatóságát vonták-e kétségbe. Mert ez utóbbi jórészt önmaga a hibás saját trónfosztásában: nem tudott választ adni — többek között — a kor számos természettudományi problémájára, nem tudott választ adni a technika és a termelészervezés lenyűgöző racionalitása és a társadalmi-politikai rendszerek növekvő irracionális közötte ellentétre, nem tudta követni a nem-newtoni fizikai világgépet, a nem kauzális összefüggések matematikai-statisztikai módszereit, a többdimenziós világgép újszerű lényeglátását.) A liberális-racionális evolucionizmus világnézeti, esztétikai és morális összeomlása részben provokálta, részben megkönnyítette az új szellemi áramlatok fellépését, elterjedését. Az új irányzatok — a természettudományokban, a filozófiában, a szociológiában, a pszichológiában, a művészetekben — most már új, a kor tudományos és művészi vívmányait adaptáló válaszokat kerestek, illetve adtak az imperializmus által kiváltott egzisztenciális, identitási és világnézeti válságra.

Maguknak a válaszoknak az elemzése, a szakági, a regionális, a nemzeti sajátosságoknak és az általános, közös vonásoknak a feltárása és a kor történeti összefolyamatába ágyazása — ez már a megírandó kultúrtörténeti fejezet dolga lesz.